

जयपाल सिंह मुंडा आणि छोठानागपूर श्रमिक

पुरुषोत्तम श्यामरावजी इरपतकर,
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग,
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश -

जयपाल सिंह मुंडा हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. त्यांनी आपल्या जिवनात अनेक क्षेत्रात कार्य केले होते. त्यामध्येच त्यांनी छोठानागपूर येथील कामगारांच्या उत्थानार्थ अनेक प्रयत्न केले होते. त्या प्रयत्नांच्या तपशिलावर आढावा या शोधनिबंधात घेतल्या गेला आहे आणि त्या प्रयत्नांचे फलीत कसे काय झाले याची पण चर्चा या शोधनिबंधात केल्या गेली आहे.

प्रस्तावना -

कारखाने व खाणीत काम करणाऱ्या छोठानागपूर येथील कामगारासमोर अनेक प्रकारच्या समस्या होत्या. त्यांना योग्य निर्वाहभत्ता मिळत नव्हता. शिवाय योग्य प्रकारची सुरक्षा व्यवस्था उपलब्ध नव्हती. छोठानागपूर श्रमिकांची कोणतीही संघटना नव्हती. छोटा नागपूरचा कामगार असंघटित होता. तसेच त्याच्या समोर अनेक आव्हाने तोंड उघडे करून उभी होती. छोठानागपूरमधील खाणी व कारखान्यात गैर प्रांतीयांचे अतिक्रमण वाढत चालले होते. छोठानागपूर कामगारांच्या अशा अनेक समस्यांवर जयपाल सिंह मुंडा यांनी लक्ष केंद्रीत केले. त्या समस्यांवर जयपाल सिंह मुंडा यांनी केलेल्या प्रयत्नांचा तपशीलवार वृत्तांत प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश -

- (१) जयपाल सिंह मुंडा यांनी छोठानागपूर श्रमिकांच्या हितार्थ केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
- (२) जयपाल सिंह मुंडा यांच्या प्रयत्नाने छोठानागपूर श्रमिकांवर झालेल्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
- (३) जयपाल सिंह मुंडा यांच्या प्रयत्नाने छोठानागपूर कामगार कितपत संघटित झाले याचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती -

हे संशोधन ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीवर आधारित असून जयपाल सिंह मुंडा आणि छोठानागपूर श्रमिक यांच्यावर लिहिल्या गेलेली पुस्तके, लेख,

अग्रलेख गॅझिटीय मासिके इत्यादींचा संशोधनाकरिता उपयोग करण्यात आलेला आहेत.

जयपाल सिंह मुंडा भारतीय संविधान सभेच्या दोन बैठकी आटोपल्यानंतर एप्रिल १९४७मध्ये संविधान सभेच्या तीसऱ्या बैठकीत जाण्याआधी जयपाल सिंह मुंडा यांनी निश्चय केला होता की, ते छोठानागपूरच्या श्रमिकांना एकत्र करून त्यांचे एक श्रमीक संघटन बनविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करतील. तत्पुर्वी इ.स. १९३९ पासून त्यांनी टाटा कंपनी, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद आणि बिहार सरकार यांच्यासोबत छोठानागपूर श्रमिकांच्या समस्येबाबत सतत चर्चा केली होती. छोटा नागपूरी श्रमीकांना नौकरीत प्राथमिकता मिळाली नाही. त्यांच्या समस्यांचे समाधान जयपाल सिंह मुंडा यांच्या प्रयत्नानंतर सुद्धा छोठानागपूर मधील खाणी कारखान्यात गैरप्रांतीयांचे अतिक्रमण वाढतच चालले होते. टाटा कंपनीच्या सिंहभुम येथील खाणी आणि कारखान्यातील काम करणाऱ्या श्रमिकांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. २४ मे १९३९ ला जयपाल सिंह मुंडा यांनी डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांना या संबंधी पत्र लिहून छोठानागपूर श्रमीकांच्या समस्येची माहिती देतांना कामगार चौकशी समितीमध्ये आदिवासी छोठानागपूर श्रमीकांच्या प्रतिनिधीत्वाची मागणी केली होती. डॉ. श्रीकृष्ण सिंह यांना २८ मे १९३९ ला लिहिलेल्या पत्रात डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनी जयपाल सिंह मुंडा यांच्या मागणीचा उल्लेख करतांना हे मान्य करण्यास स्पष्ट नकार दिला होता कि टाटा कंपनीमध्ये बिहार सरकारच्या आदेशावरून छोठानागपूर श्रमिकांसोबत कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होत आहे.^१

प्रख्यात आदिवासी लेखक आणि माओवादी विशेषज्ञ दिलीप साईमन यांनी आपल्या द पॉलिटिक्स ऑफ लेबर मुवमेंट (२००१) या लेखात बिहार सरकार टाटा कंपनी आणि डॉ. राजेद्र प्रसाद यांच्या वर्तनुकीवर गंभीर टिप्पणी करताना लिहिले आहे की, जयपाल सिंह मुंडा यांची हि मागणी आदिवासींच्या आणि छोटानागपूर श्रमिकांच्या आत्मनिर्णयाच्या दृष्टीने खूप महत्वाची होती. जयपाल सिंह मुंडा यांची इच्छा होती की अकुशल आदिवासी मजुरांच्या हिताला आधी प्राथमिकता देण्यात यावी. श्रमिक चौकशी समितीमध्ये छोटानागपूर आदिवासी प्रतिनिधित्वाची मागणी उचलली होती. औद्योगिकरणामुळे छोटानागपूर समाजाच्या विघटनाचे संकट सतत मोठे होत चालले होते आणि झारखंड चळवळीला संघटीत करण्यास या छोटानागपूर श्रमिकांची खूप मोठी भूमिका होती. या दृष्टीने श्रमिक विवादामध्ये जयपाल सिंह मुंडा यांचा हस्तक्षेप हा झारखंड चळवळीचाच एक भाग होता.

अब्दुल बारी जे जमशेदपूर येथून काँग्रेस प्रतिनिधी आणि श्रमिक नेते होते. त्यांनी छोटानागपूर श्रमिकांचा विश्वास पूर्णपणे गमावला होता. म्हणून इ.स. १९३९च्या मध्ये झालेल्या आपल्या जमशेदपूर सिंहभूम दौऱ्यात जयपाल सिंह मुंडा यांनी छोटानागपूर श्रमिकांना स्वतःचे श्रमिक संघटना बनविण्याचे आवाहन केले होते. दिलीप साईमन यांनी आपल्या अध्ययनात श्रमिक युनियनची दादागिरी व्यवस्थापका सोबत असलेली त्यांची साठ-गाठ आणि छोटानागपूर आदिवासी श्रमिक महिलासोबत होणारा दुर्व्यवहार आणि शोषणाचे विस्तृत विवरण त्यांनी आपल्या या लेखात केले होते.^१

आदिवासी महासभेच्या संघटनात्मक कार्यामुळे आणि इ.स. १९४६ च्या जिल्हा बोर्ड आणि प्रांतीय निवडणुकांमुळे छोटानागपूर श्रमिकांची संघटना बनविण्याच्या दृष्टीने जयपाल सिंह मुंडा काही विशेष कार्य करू शकले नव्हते. परंतु इ.स. १९४६मध्ये भारतीय संविधान सभेत निवड झाल्यानंतर त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ दिल्ली आणि पटनाच्या राजकारणातच खर्च होऊ लागला होता. तरीपण त्यांनी हळुहळु छोटानागपूर श्रमिकांची संघटना बनविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू ठेवले. दिल्लीमध्ये राहत असतांना त्यांनी देशातल्या विभिन्न

नेत्यांशी या विषयावर चर्चा केली होती. तेव्हापर्यंतच्या त्यांच्या अनुभवावरून त्यांच्या लक्षात आले की, आदिवासी महासभा आणि आदिवासी चळवळीच्या परिधामधून आदिवासी श्रमिकांना वेगळे ठेवल्या जाऊ शकत नाही. इ.स. १९४६-४७ पर्यंत छोटानागपूर आदिवासी श्रमिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली होती. हा सर्व विचार करून इ.स. १९४७मध्ये आदिवासी लेबर फेडरेशनची स्थापना केली होती. १६ मार्च १९४७ जोझपोखर झीकपानी सिंहभूम येथे छोटानागपूर आदिवासी श्रमिकांची एक सभा आयोजित केली होती. या सभेत जयपाल सिंह मुंडा यांची आदिवासी लेबर फेडरेशनचे अध्यक्ष ब्रजमोहन बारी यांची सचिव म्हणून निवड करण्यात आली होती. परंतु श्रमिक मोर्चावर त्यांचे नेतृत्व फार काळ टिकू शकले नाही. त्यांनी हताश होऊन आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले होते की अधिकांश आदिवासी अकुशल श्रमिक आहेत त्यांचा एक पाय नेहमी शेतात फसून राहतो. त्यांन अशा श्रमिकांकरीता श्रमिक संघटना उभी केली होती. त्यांना काम मिळवून देण्यास प्रयत्न केला होता. परंतु बाहेरील लोकांनी त्यांच्यावर आक्षेप घेतला होता. त्यांनी खाणी, कारखान्यात श्रमिक संघटना बनविल्या होत्या. श्रमिकांच्या हितार्थ व्यवस्थापकासोबत नेहमी वादविवाद करत होते. परंतु व्यवस्थापकांनी जयपाल सिंह मुंडा यांच्या श्रमिक संघटनेला मान्यता देण्याऐवजी काँग्रेसच्या संघटनेलाच मान्यता दिल्या होत्या. त्यांनी श्रमिकांच्या हिताचे रक्षण करण्याकरिता अनेक प्रयत्न केले होते. त्यांच्याजवळ लोकसभा आणि बिहार विधानसभेत संख्याबळ होते. परंतु श्रमिक मालकांच्या जगात फक्त तलवारीचीच पुजा केली जाते. ते पुढे म्हणाले त्यांचा घात झाला होता. छोटानागपूर आदिवासी श्रमिक खूप साधेभोळे होते. म्हणून ते व्यवस्थापक आणि श्रमिक संघटनांच्या कट कारस्थानापासून अलीप्त होते.^३

सारांश -

जयपाल सिंह मुंडा यांनी छोटानागपूर संथाळ परगणा कारखाने आणि खाण कामगारांच्या उत्थानार्थ अनेक प्रयत्न केले होते. तसेच त्यांनी छोटानागपूरी

श्रमिकांची श्रमिक संघटना पण बनविण्याचा प्रयत्न केला होता आणि त्यांनी ती संघटना बनविली पण होती. परंतु त्यांना त्या संघटनेचा पाया मजबुत करता आला नव्हता. त्याचबरोबर ते छोटानागपूर श्रमीकांच्या समस्या केंद्र पटलावर मांडण्यास त्यांना यश आले होते. जरी ते छोटानागपूर श्रमीकांचे प्रश्न पूर्णपणे सोडवू शकले नव्हते परंतु त्यांचे छोटानागपूर श्रमिकांना एकत्रित करण्यास मोलाचे योगदान होते.

Reference

1. Dr. Rajendra Prasad corsepondant and select documant Vol II
2. Marad Gomake Jaipal Singh Munda Lo Bir Sendara an Autobiogrophy edit Rashmi Katyayrh Prabhat Kharbher Publication Ranchi 2004
३. पंकज अश्विनीकुमार- मरड गोमके जयपाल सिंह मुंडा, विकल्प प्रकाशन दिल्ली २०१५
4. saiman Deelip, The Politics of Lebour Movemant (2001) Article

